

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

QARSHI DAVLAT UNIVERSITETI

**JADIDCHILIK HARAKATI VA
UNING TURKIY XALQLAR
ADABIYOTIGA TA’SIRINI
O‘RGANISH MUAMMOSI**

(Xalqaro ilmiy konferensiyasi materiallari)

2023-yil 13-oktabr

Qarshi
‘Nasaf’ NMIU
2023

1-SHO‘BA. O‘ZBEK MUMTOZ ADABIYOTI VA JADIDCHILIK MASALALARI

TURKISTON MATBUOTIDA MILLAT VA MILLIYAT MASALALARINING YORITILISHI

Nurboy JABBOROV,
O‘zbekiston, TDO‘TAU,
filologiya fanlari doktori, professor,

Islam JEMENEY,
Qozog‘iston, Qozoq Milliy universiteti Turon-Eron
ilmiy tadqiqot markazi
filologiya fanlari doktori, professor,

Annotatsiya. Maqolada Turkiston jadid matbuotida millat va milliyat masalalarining talqini xususiyatlari tahlil etilgan. Mualliflar ushbu mavzuni, birinchidan, millat va uning taraqqiysi masalasi, ikkinchidan, Vatan va millat tarixiga doir qarashlar ifodasi, uchinchidan, milliy axloqni saqlash zaruratiga doir chiqishlar tarzidagi tanif asosida tadqiq qilgan. Bog‘chasaroyda nashr etilgan “Tarjimon”, Turkiston jadidlari ta’ sis qilgan “Oyna” va Orenburgda chiqqan “Sho‘ro” jurnallari, “Taraqqiy”, “Sadoyi Farg‘ona”, “Ishtirokiyun” gazetalarida bosilgan maqolalarda millat va milliyat masalalari yoritilishining ko‘lami, konseptual asoslari, jamiyat hayotiga ta’siri yuzasidan ilmiy qarashlar ilgari surilgan.

Kalit so‘zlar: jadid matbuoti, millat, milliyat, gazeta, jurnal, milliy axloq, milliy til.

“Millat” atamasi ikki xil – e’tiqodiy va etnik birlik ma’nolarida tushunilgani ma’lum. Bu so‘z Qur’oni karimda o‘n besh marta, tabiiyki, e’tiqodiy birlik mazmunida, aksar “millati Ibrohim” tarzida qo‘llangan. Alisher Navoiy asarlarida Abdurahmon Jomiy *nur ul-millati vad-din*, Shayx Iroqiy *faxr ul-millati vad-din*, Xavofiy *zayn ul-millati vad-din*, Xoja Hofiz Sheroziy va Pahlavon Muhammad *shams ul-millati vad-din* deya ulug‘lanadi. Hazrat Navoiyning nisbasi *nizomul-millati vad-din* bo‘lgani ayon. Bunda din – e’tiqod manbai, millat – shu asosda birlashgan qavm ma’nosini anglatgani sir emas. Jadidlarda bu so‘z dastlab har ikki ma’noda ham birdek faol qo‘llangan. Keyinchalik etnik birlik ma’nosi kuchayib borgani kuzatiladi.

“Milliyat” – millatning asl xususiyatlarini saqlash va shu asosda yaxlit bir vujudga aylanishini nazarda tutuvchi tushuncha. Vatan va Millat taraqqiysini bosh maqsad qilganlari uchun ham jadidlar Millat va milliyatni hayot-mamot masalasi deb bildilar. Jadid adabiyoti shakllanishining dastlabki kezlardanoq asosiy e’tibor shunga qaratildi. Millat va milliyat masalalarining jadid adabiyotida yoritilishini quyidagi tasnif asosida ko‘rib chiqamiz:

1. Millat va uning taraqqiysi masalasi.
2. Vatan va millat tarixiga doir qarashlar.
3. Milliy axloqni saqlash zaruratiga doir chiqishlar.

Ilk milliy gazeta “Taraqqiy” deb nomlanishidayoq jadidlarning bosh maqsadi aks etgan. Gazetaning birinchi sonida tahririyat nomidan e’lon qilingan maqolaga: “*Biz musulmonlarni (ng) hurriyatda haqlari bormu? Yo‘q! Qarindoshlar, yuz marotaba yo‘q!*” degan so‘zlar epigraf sifatida tanlangan. Gazeta bosh muharriri Ismoil Obidiy buning sabablarini quyidagicha izohlaydi: “...bu ikki yid ichida hama xalq tortishdi va kurashdi, musulmonlar uxlashdi. Demak, o‘tgan yillarda Peterburx, Moskvadagi kurashlar, jang-jadallar va hama mamlakatlarda ish tashlamoqliq‘lar; Dog‘iston, Lahiston va Bahri Boltiq kanorlarinda bo‘lg‘on harakat va tortishlar; tarixlarning har sahifalarinda hama millatlardan hurriyat uchun xizmat etuvchilar bo‘ldi”. Boshqalar kurash yo‘liga kirib, so‘z, matbuot va vijdon erkinligini beruvchi manifest e’lon qilinishiga erishdilar. Muallifning ta’kidicha, “...bunda biz musulmonlarning hissamiz deyarli yo‘q. Muallif bu holatdan chiqmoq zarurligini uqtiradi. Uning mana bu so‘zlari “Taraqqiy”ning asosiy maslagini ifoda etgani jihatidan ahamiyatlidir: “Gazetamiz “Taraqqiy”

isminda o‘lub, bora-bora jismi ham ismiga muvofiq o‘lub, millatimizni keyin qolmog‘ig‘a, jaholat va g‘aflati oliyda o‘lub, boshqa millatlardan kam darajada qolmog‘ig‘a aslo rozi emasmiz... Binoan alayh gazetamizning najotimizg‘a, dunyo va oxiratda mas‘ud o‘lmoqimizg‘a yolg‘uz ilm bobidir, demak birinchi vazifasidir” [5, 121-b]. Millat va milliyat masalalariga alohida diqqat qaratilgani uchun ham “Taraqqiy” – birinchi milliy gazeta, uning muharriri esa Ismoil Taraqqiy degan nom oldi [8, 59-b].

Munavvarqorining gazetaning 1- va 2-sonlarida bosilgan “Bizning jaholat – jahli murakkab” maqolasida taraqqiyotdan ortda qolishimiz sabablari haqida so‘z boradi. Uningcha, millatning jaholatda qolishiga asosiy sabab ta‘lim-tarbiya usulining zamon talablariga javob bermasligi. Shu bois o‘qitish usulini isloh etish hayotiy ehtiyoj.

Millat taraqqiysi masalasini kun tartibiga qo‘ygan jadidlar bunda milliyat tuyg‘usining o‘rnini hech narsa bilan qiyoslab bo‘lmasligi haqidagi xulosaga kelganlar. Tatar ma‘rifatparvari Yusuf Oqchuraning mana bu so‘zlari ham shunga dalolat qiladi: “Milliyat fikriga, bu azim quvvatga hech bir kuch bas kela olmadi. Yuz minglarcha haybatli qo‘shin bu fikr qarshisida yengildi. Milliyat atalmish bu buyuk qudratga bugun to‘p va miltiq bas kela olmaydi...”.

Darhaqiqat, milliyat tushunchasi jadidlarga ruh berdi. Ularni, garchi muayyan bo‘linishlar bilan bo‘lsa-da, yagona mafkura atrofiga birlashtirdi. Vatan va millat taraqqiysi uchun, milliy ozodlik uchun kurashga boshladi. Ular qalbida jasorat, ma‘rifat va fidoyilik tuyg‘usini paydo qildi. “Milliyat tushunchasi birlikni talab qildi, – deb yozgan edi jadidshunos Begali Qosimov. – Birlik deyilganda, asosan lisoniy, irqiy, diniy mushtaraklik ko‘zda tutiladi. Shular asosida millatning uyg‘onishi, o‘z-o‘zini anglashida muhim rol o‘ynagan, lekin so‘ngroq asossiz ravishda ayblov vasiqasiga aylantirilgan panislomizm, panturkizm, panturonizm, mahalliy millatchilik kabi tushuncha va atamalar paydo bo‘ldi. Ularning ayrimlari o‘z davrida milliy g‘oya darajasiga ko‘tarildi, lekin siyosiy jihatdan amalga oshirish imkoniyati bo‘lmagani uchun zamon qatlarida qolib ketdi” [8, 68-b].

Ismoilbek Gaspralining “Tarjimon” gazetasida bosilgan “Dor-u-r-rohat musulmonlari” asarida ta‘kidlanishicha, islom dunyosi, xususan turkiy xalqlar “faqir holda. Va bu faqirlik, nochorlik birgina mulkda, sarmoyada emas, ilmida, fanda, maorifda, san‘at va hunarda” hamdir. Muallif millatni Ovrupo ilmini egallashga chaqiradi. Biroq buning muhim bir sharti borligi, o‘zlikni anglash va saqlash zarurligi haqida yozadi. Yaponlarni misol keltiradi. Chala-chulpa o‘qimaganliklarini, yuz-yuzlab Ovrupo, Amerika universitetlarida tahsil olganliklarini, madaniyat atalmish qozonda armonsiz qaynaganliklarini, ishtirokiyunchilikni ham obdan ko‘rganliklarini, biroq “maslaki milliyalarini, tarixlarini bo‘lar-bo‘lmas xayollarga fido etmagan”liklarini uqdiradi. “Nom, shuhrat, rohat, saodatni **milliyatlari** doirasida hal qilish, vujudga keltirish uchun kurashgan”liklarini qayd etadi.

Millatning millatligi, birinchi navbatda, tilida namoyon bo‘ladi. Milliy matbuotda til masalalariga ham jiddiy e‘tibor qaratildi. Saidrizo Alizodaning “Oyna” jurnali 1914 yil 11-sonida e‘lon qilingan “Har millat o‘z tili ila faxr etar” sarlavhali maqolasi buning yorqin dalili. Muallif til sofligi masalasini kun tartibiga qo‘yadi. Ruscha kalimalarning xalq tilida tez-tez tilga olinuvi, hatto drama, vaqtli matbuot tilida ham ruscha, arabcha va tojikcha so‘zlarning aralashuvini tanqid qiladi: “Ushbu Turkistonimizda qaysi bir rus yo qaysi bir arman o‘z tilini qo‘yib bir-birovi ila turkcha so‘ylaydur. Ammo bizning so‘zlashganimiz vaqtda har bir jumlada bir kalima rus so‘zi eshitilur... Agarda til va adabiyotimizni muhofaza qilmay, anga ajnabiy lug‘at va so‘zlarni qo‘shabersak, bir oz zamonda til va millatimizni yo‘qoturmiz. Millatimizni yo‘qotganda diyonatimiz o‘z-o‘zi ila albatta yo‘qolur” [1, 836-b].

“Oyna”ning dastlabki sonidayoq “Ikki emas, to‘rt til lozim”ligiga diqqat qaratgan Mahmudxo‘ja Behbudiy “Til masalasi” [3, 632-b] maqolasida tilga doir munozaraga munosabat bildiradi. Uning fikricha, tillar bir-biridan so‘z olishi tabiiy. Eng boy tillardan bo‘lgan inglizcha ham “o‘n minglar ila begona lug‘atlarni majburan olganligi”ni bunga dalil sifatida keltiradi. Muallif asosiy e‘tiborni adabiy til, til birligi masalalariga qaratadi.

Mahmudxo‘ja Behbudiy til masalasiga alohida diqqat qaratgan. XX asr avvalida Turkiston, Rossiya, Kavkazorti va boshqa hududlardagi turkiy xalqlar ziyolilari o‘zaro faol aloqada

bo'lgani ma'lum. Ziyo Saidning "Oyna" jurnali haqida: "Kafkaz, Tatariston, Eron, Afg'oniston, Hindiston va Turkiyagacha tarqalar edi... Jadidlarning sevikli jurnallari edi. Shuning uchun ular tomonidan hurmatlandi, sevilib o'qildi" [6, 44-45-b.], degan fikrlari ham o'sha davrda matbuotning xalqaro miqyosda, ayniqsa, turkiy dunyo o'rtasida tarqalish darajasi nechog'liq keng bo'lganini ko'rsatadi. O'z navbatida, Turkiston jadidlari Orenburgda chop etilgan "Sho'ro" jurnali va "Vaqt" gazetasi, Bog'chasaroyda bosilgan "Tarjimon" gazetasi, Ozarbayjonda nashr qilingan "Mulla Nasriddin" jurnali bilan doimiy ravishda tanishib borgan. Akademik Naim Karimovning yozishicha: "Shu yillarda shakllana boshlagan mahalliy ziyolilar... Tatariston, Ozarbayjon, Hindiston va Misrda nashr etilgan gazeta va jurnallarga ham mushtariy bo'lib, ularni ham muntazam ravishda o'qib turganlar" [7, 31-b].

Mazkur matbuot nashrlarida Turkiston mavzusi yetakchi o'rin tutgan. Buxoro amirining tarjimoni Bahrombek 1911 yilda "Sho'ro" jurnaliga "Biz, Turkiston va Buxoro xalqining turkligi ma'lum bo'lib turub... na uchun sarta ataydurlar?" degan savol bilan murojaat qiladi. Jurnalning 19-sonida Behbudiyning "Sart so'zi majhuldur" degan javobi bosiladi. 19-sonida Behbudiyning "Sart so'zi majhuldur" degan javobi bosiladi. 24-sonida esa samarqandlik Baqoxo'ja "Sart so'zi aslsizdur" degan maqola bilan chiqadi. Bu bilan bahs bosilganday bo'ladi. Biroq oradan 2-3 yil o'tib, "Sadoyi Farg'ona"ning 1914 yil 30-sonida Mulla Abdullabek degan kishining "Sart so'zi ma'lumdir" degan maqolasi bosiladi. Tabiiyki, Behbudiy undan qanoatlanmaydi, chunki unda mavzuga doir biror yangi gap aytilmagani holda, "ma'lum" deb da'vo qilingan edi. Shu sababli Behbudiy "Sart so'zi ma'lum bo'lmadi" degan maqola yozib, "Sadoyi Farg'ona"ga yuboradi. Biroq gazeta maqolani bosmaydi. Shundan so'ng muallif maqolani o'z jurnalida (1914-yil 39-son) berishga majbur bo'ladi. Mazkur bahs-munozaralar jadidlar uchun millat va milliyat masalasi nechog'liq muhim bo'lganini ko'rsatadi.

Abdurauf Fitrat keyinroq "Ishtirokiyun"da bosilgan maqolasida ona tilimizga ta'rif berar ekan, uning «dunyodagi eng boy va eng baxtsiz til» bo'lganini ta'kidlaydi. Buni, birinchidan, shu til vakili bo'lgan mutafakkirlarning o'zga tilda asarlar yozgani, ikkinchidan, tilga nisbatan loqaydligimiz bilan izohlaydi. Bu loqaydlik, taassuflarki, bugun ham qaysidir darajada davom etayotir.

"Turkiston tarixi kerak" maqolasida Behbudiy mana bunday yozadi: "...bizning o'z shevamizda Turkistonda o'tgan bobolarimizning maishiy, siyosiy ahvolig'a doir "Turkiston tarixi" bor bo'lganda, oni ko'z oldimizda qo'yub, burung'i qahramon bobolarimizning na yo'l ila taraqqiy va madaniyat davrig'a kirub va nima sababdan oxiri munqariz bo'lub ketganlarini o'qub, bilub, xeyli ibrat olar eduk. O'shandoq hozirgi holimizni bobolarimiz davridagi hollarg'a bir daraja muqoyasa etmak ila barobar o'z-o'zimizdan bir infiole daruniy (ichki hayajon) his edub, yuzlarimiz qizarar edi. Holo, biz turkistoniyalar marhum bobolarimiz ahvoli ham Turkiston voqeoti tarixiyasidan butun g'ofil va bexabardurmiz".

Ma'lumki, Behbudiyga qadar juda ko'p tarixiy asarlar yozilgan. Ko'plab muarrixlar Turkiston tarixining eng qadimgi davridan to o'z zamonlarigacha bo'lgan voqealarni xronologik tarzda yozib qoldirganlar. Xo'sh, unda Behbudiy nima sababdan Turkiston tarixi yaratilmagan, degan fikrni ilgari surmoqda?

Allomaning o'zi bunga quyidagicha izoh beradi: "Chunki hanuz Turkiston tarixi haqida yangi tadqiqot ila yozilgan, tartibli va istifodali mukammal bir asar vujudg'a kelgani yo'q. To'g'risi, munday tarix yozuvchi kishi turk o'g'lonlaridan hanuz maydonga chiqg'oni yo'qki, bu esa turk bolalarining noxalaf bo'lub, chin o'g'ul emasliklarig'a dalildir. Bu so'zlardan tarixsizligimiz anglashilmasun. Bizning tariximiz bor".

Demak, Behbudiy zamon talablari darajasida, "yangi tadqiqot ila yozilgan", mukammal "Turkiston tarixi"ni orzu qilmoqda. Uning fikricha, ruslar va boshqa ovrupoyilar foydalanayotgan Turkiston tarixiga bag'ishlab burungi asrlarda yozilgan turkiy, forsiy va arabiy tillardagi kitoblar "muxtalif tillarda yozilgan". Ya'ni ularda bir hodisa turlicha talqin etilgan, bir-biriga zid, qarama-qarshi fikrlar ko'p. Behbudiy ana shu farqli jihatlar tadqiq etilgan mukammal tarixni yaratish zaruratini kun tartibiga qo'yimoqda.

Bu juda dolzarb muammo edi. Binobarin, Behbudiyning fikricha, haqqoniy tarixdan xabardor bo'lmagan turib, hech bir millat o'z ahvolini tahqiq eta olmaydi. O'z tarixidan g'ofil va bexabar millat esa taraqqiyotdan ortda qolishi aniq.

Afsuski, Behbudiyning bu orzusi amalga oshmay qoldi. Millatning fidoyi farzandlari qatori allomaning o'zini-da mahv etgan totalitar tuzum millatni tarixidan, ajdodlari kechmishidan imkoni boricha uzoqlashtirish siyosatini olib bordi.

Mustabid Chor Rossiyasi, undan keyin sho'ro istibdodi hukm surgan murakkab va ziddiyatli bir davrda milliy axloqni saqlash masalasi kun tartibida turgan dolzarb masalalardan edi. Jadidlar milliy axloqni milliyatning asosi deb bildilar. "Taraqqiy" gazetasining 16-sonida Rossiyaning arkonib davlatlari bo'lgan ma'murlar (amaldorlar) to'g'risida maqola chop etilgan. Maqolada buzuq axloqni Turkistonda ana shular joriy etgani ta'kidlanadi: "Jami axloqi fosida (buzuq axloq)ni bular nashr etdilar... Zulm qilmoq, fuqaroning huquqini toptamoq, ilm-fanga sad tortmoq, muxtalif millatlar orasig'a adovat solmoq kabi "asbobi madaniyat" bo'lg'on hunarlarga ham mahorat kasb etdilar... Sulh va do'stliq uzra yashamoqqa oncha ma'murlar yo'l bermayurlar. Jam'iyatdan ba'zi bir zotlar mazkur marizlarga iloj qilmoqqa kirishsalar ham, bu muqaddas ishga kirishmaklari ila barobar, jam'iyatning ko'zidan g'oyib bo'lurlar... Bularni qilg'on ishlarini mulohazaga olinsa, ularni vijdotsizlik, insoniyatsizlik ila hukm qilmoqqa, alarga byuroqrot... nomini bermoqqa majbur etadur".

Cho'lpon "Sadoi Farg'ona" gazetasining 1914 yil 6 iyun sonida bosilgan "Vatanimiz Turkistonda temiryo'llar" maqolasida mana bunday yozadi: "Ey qarindoshlar... katta iltimosimiz shuldurki, Ovro'poning mo'dosidin, shishasidan, buzuq axloqidan namuna olmasdan va bunlarga bul jihatdan taqlid qilmasdan, balki ilm, fan, hunar, sanoatga o'xshashlik madaniyatlaridan namuna olub, bul jihatdan taqlid qilmog'ingiz lozimdur. Ovro'poning mo'dosi, shishasi va buzuq axloqi sizlarni xonavayron, bewatan, asir, qul qiladur. Bundan saqlaningiz!

Ovro'poning maktab, madrasa, ilm-fan, sanoat, hunarga o'xshash madaniyatlari sizlarni obod, ma'mur, olim qilub, johillikdan, asorat- qullikdin qutulturadur. Birodarlar, ko'zlaringizni ochib, yaxshi o'ylanglar!" [9, 26-b].

Rus akademigi V.V.Bartoldning yozishicha: "Erli aholi ruslar bilan yaqinlashishi, rus tilini o'rganishi natijasida rus hayotining asosan tashqi, salbiy tomonlarini o'zlashtirdilar. Fahsh hayot kechirishga, vino, pivo ichishga o'rgandilar. Hatto ulamolar, din ahllari ham shunday yaramas hayot kechira boshladilar" [2, 345-b].

Jadidlar ana shu axloqiy tanazzulning oldini olishga jiddu jahd qildilar. Afsuski, o'sha zamondagi tarixiy vaziyat bunga yo'l bermadi. Biroq ma'rifatparvar jadidlarning millat va milliyat borasida urgan bonglari fikri ochiq ziyolilarimizni hanuz ogohlikka, Vatan va millat taraqqiysi yo'lida birdamlikka da'vat etib kelayotir.

Adabiyotlar:

1. Ализода Саидризо. Ҳар миллат ўз тили ила фахр этар. //Ойна, 1914, 11-сон.
2. Бехбудий, Махмудхўжа. Тил масаласи. //Оуна, 1915, 11-12-сонлар.
3. Бартольд В.В. Сочинения. II том (часть I), Издательство восточной литературы, М., 1963.
4. Гаспринский, Исмоилбек. Дору-р-рохат мусулмонлари. / Ҳаёт ва мамот масаласи (Таржимон, тўпловчи ва нашрга тайёрловчилар: Бегали Қосимов, Зайнобидин Абдурашидов). – Тошкент: Маънавият, 2006.
5. Дўстқораев, Бойбўта. Ўзбекистон журналистикаси тарихи. – Тошкент: Фафур Ғулوم номидаги НМИУ, 2009.
6. Зиё Саид, Танланган асарлар. – Тошкент, 1974.
7. Каримов, Наим. XX аср адабиёти манзаралари. – Тошкент: O'zbekiston, 2008.
8. Қосимов, Бегали. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. – Тошкент: Маънавият, 2002.
9. Чўлпон. Ватанамиз Туркистонда темир йўллар. // Садои Фарғона, 1914 йил 6 июнь, № 26